

WŁODZIMIERZ STRUS*

Instytut Psychologii

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

**SKALA UCZUĆ MORALNYCH (SUM)
– KONSTRUKCJA I WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE**

Moral feelings scale – construction and psychometric properties

Abstract

The paper reports construction process, validation and psychometric properties of the Moral Feelings Scale (SUM) – new instrument of measuring different moral emotions. It was assumed that the two main classes of situations in which people experience moral emotions are situations where a violation and fulfillment of moral norms takes place. In respect to this, the SUM is comprised of two parts: A and B. Examination using SUM consists of frequency assessment of given feelings experience in situations of transgressing moral norms (Part A) and their observance (Part B). The SUM contains the following subscales: Immature feelings (positive and externalizing emotions), Fear of punishment, Shame, Global guilt, Sense of contrition (specific guilt) in the Part A, and Negative feelings, Hope for a reward, Sense of self-worth, Duty in relation to principles in the Part B. The article presents three studies – samples included 196, 201 and 180 students. Apart from SUM other measures of guilt, shame and related variables were used (e.g. *Test of Self Conscious Affect*, Tangney, Dearing, 2002). Results of these

* Adres do korespondencji: wstrus@op.pl

researches seem to justify conclusion that SUM is a promising instrument with satisfactory psychometric properties (Strus, 2009).

1. WPROWADZENIE

W dominującym przynajmniej do niedawna w psychologii moralności podejściu poznawczo-rozwojowym emocjom przypisywano co najwyżej drugorzędną rolę w funkcjonowaniu moralnym człowieka (Blasi, 1999; Gibas, i in., 1992; Kohlberg, Candee, 1984; Rest, 1979). Z drugiej strony istnieje znacząca tradycja traktowania czynników i mechanizmów emocjonalno-afektywnych jako kluczowych nie tylko dla postępowania moralnego, ale także dla formułowanych sądów i ocen, a nawet dla samego przebiegu rozumowania moralnego. Ta akcentujące znaczenie uczuć moralnych tradycja swoje korzenie ma we freudowskiej psychoanalizie (Freud, 1992) i teoriach społecznego uczenia się (Aronfreed, 1968; Bandura, 1977, 1991), a współcześnie znalazła wielu kontynuatorów (Baumeister, i in., 1994; Damasio, 2002; Eisenberg, 2000; Gilbert, 1997; Haidt, 2001; Hoffman, 2006; Strus, 2004, 2009; Tangney, Dearing, 2002; Quiles, Bybee, 1997).

Tymczasem w psychologii brakuje narzędzi badawczych pozwalających na pomiar różnorodnych obliczy emocji moralnych. Najbardziej znany w tym zakresie w Polsce Kwestionariusz Poczucia Winy J. Kofty i współautorów (1977) bada jedynie nasilenie skłonności do przeżywania poczucia winy. Ponadto kwestionariusz ten opracowany został na bazie skali D. Moshera, która wdaje się nie różnicować poczucia winy i wstydu (por. Tangney, Dearing, 2002). Metody wykorzystywane współcześnie na świecie, np. PFQ D. Hardera (1995), Inwentarz Poczucia Winy K. Kugler i W. Jonesa (1992), a nawet ciesząca się obecnie bodaj największym uznaniem na świecie wśród narzędzi mierzących poczucie winy i wstyd TOSCA J. Tangney (Tangney, Dearing, 2002; por. Strus, Ślaski, 2007), dostarczają więcej niż jednego wskaźnika skłonności do doświadczania uczuć moralnych. Są one jednak użyteczne w ograniczonym stopniu dla badacza zainteresowanego pomiarem dyspozycji do przeżywania zróżnicowanych postaci uczuć moralnych, które w oparciu o ustalenia teoretyczne i empiryczne można byłoby traktować, jako bardziej lub mniej dojrzałe. W artykule przedstawiono założenia teoretyczne, przebieg prac nad konstrukcją i właściwości

psychometryczne Skali Uczuć Moralnych (SUM) – narzędzia do pomiaru skłonności do doświadczania różnych uczuć w sytuacjach przekraczania i realizowania subiektywnie ważnych norm moralnych.

2. PODSTAWY TEORETYCZNE

Termin „emocje moralne” stosuje się do dość szerokiej klasy zjawisk afektywnych. Nie tylko empatia, litość czy miłość, ale także gniew, wstręt czy pogarda bywają uznawane za moralne, o ile podmiot przeżywa je w obliczu naruszających zasady moralne zachowań innych osób (Baryła, Wojciszke, 2003; Haidt, 2003; Rozin, i in., 1999). W tym ujęciu kwalifikacja „moralna” przysługiwałaby nie tyle określonemu zakresowi specyficznych treściowo emocji, co wiązałyby się z motywacyjnym wymiarem reakcji emocjonalnych i z czynnikami sytuacyjnymi. Wydaje się jednak, że sytuacje, w których ludzie sami naruszają ważne dla siebie normy zasługują na wyróżnienie w omawianym kontekście, zaś emocje powstające w obliczu takich sytuacji, jak wina czy wstyd, można uznać (obok empatii) za najważniejsze (por. Eisenberg, 2000) lub centralne (por. Haidt, 2003) postacie emocji moralnych. Zresztą pierwsze z wymienionych można potraktować jako wyjątek od powyżej sformułowanej reguły i stwierdzić, że jest ono uczuciem moralnym „z natury”.

Klasyczne koncepcje poczucia winy znajdujemy zarówno w rozprawach Z. Freuda (1992), jak i w pracach teoretyków uczenia się (por. Aronfreed, 1968; Badura, Walters, 1968; Mosher, 1966). Abstrahując od oczywistych różnic, oba nurty teoretyczne łączy rozumienie winy, jako reakcji na przekroczenie (realne lub wyobrażone) zinternalizowanych standardów postępowania. Reakcja ta ma charakter kary wewnętrznej, a groźba wykrycia przewinienia nie ma wówczas znaczenia – w przeciwieństwie do ontogenetycznie wcześniejszej emocji towarzyszącej zakazanym czynom, za jaką w obu podejściach uważa się strach przed karą.

Te wczesne ujęcia stanowią oś wielu współczesnych definicji omawianego zjawiska (por. np. Kugler, Jones, 1992; Hoffman, 2006), są także źródłami nadal aktualnych problemów odnośnie do natury, funkcji i znaczenia poczucia winy. Jednym z nich jest kwestia intra vs. interpersonalnego charakteru tej emocji (por. Baumeister i in., 1994; Kugler, Jones, 1992). Inną, prawdopodobnie jeszcze bardziej podstawową kwestią psychologii poczu-

cia winy jest problem jego adaptacyjności. Z jednej strony poczucie winy traktuje się jako czynnik lub objaw psychopatologiczny, akcentując jego „post-trangresyjne”, karzące funkcje (por. Harder, Greenwald, 1999; Lewis, 1971). Z drugiej strony ujmuje się je jako jeden z podstawowych efektów socjalizacji (por. Baumeister i in., 1994; Eisenberg, 2000), podkreślając funkcje hamujące społeczne i motywujące naprawcze zachowania.

Przyjęcie, że istnieją dwie podstawowe, choć nierzadko współwystępujące formy poczucia winy, jest jednym ze sposobów rozwiązania tego problemu. Podstawy prezentowanego rozróżnienia można znaleźć już u Freuda (1992), a także w wielu innych teoriach i badaniach (por. Chlewiński, 1991; Einstein, Lanning, 1998; Ferguson, Crowley, 1997). Najwyraźniej nawiązuje jednak ono do koncepcji winy i wstydu H. Lewis (1971), J. Tangney (Tangney i Dearing, 2002) i ujęcia P. Żylicza (2006).

Pierwszy rodzaj poczucia winy można scharakteryzować jako reakcję emocjonalną powstającą w wyniku negatywnej oceny własnego, określonego zachowania (w pewnym stopniu odrębnego od „ja” podmiotu). Wzbudzana jest ona w czasowej bliskości tego konkretnego czynu, skupia na nim i na jego konsekwencjach dla innych ludzi oraz motywuje do przeproszenia, przyznania się i naprawy przewinienia. Wina w swojej drugiej postaci obejmuje negatywną ewaluacją całe „ja” podmiotu (koncentruje na sobie, własnych wadach), stąd obniża poczucie własnej wartości, często bywa „przenoszona” w czasie i nieadekwatna. Pierwsza forma, którą nazywamy „specyficznym poczuciem winy” lub „poczuciem skruchy”, jest funkcjonalna, hamuje społeczne impulsy, promuje zachowania moralne i sprzyja jakości relacji z ludźmi. Z kolei „globalne poczucie winy” pełni w większym stopniu rolę karzącą, niż zapobiegającą. Przeżywane znacznie bardziej boleśnie, skłania raczej do prób obrony siebie lub ucieczki, niż motywuje do naprawy. Zawiera ono bowiem elementy autoagresji, nierzadko ma chroniczny, nawracający charakter i prowadzi do przygnębienia, poczucia bezsilności i bezwartościowości. Dlatego globalne poczucie winy jest potencjalnie dezadaptacyjne.

Emocją moralną bywa nazywany także wstyd, choć rzadziej, niż poczucie winy. Zdaniem wielu autorów wstyd jest bowiem emocją wzbudzaną w związku z odmiennymi strukturami psychicznymi czy systemami standardów postępowania (por. Aronfreed, 1968; Higgins, 1987; Piers, Singer, 1954), odczuwaną znacznie częściej w obliczu pozamoralnych zdarzeń, czy

też powstającą w zupełnie innej kategorii sytuacji, mianowicie w sytuacjach związanych z krytyczną oceną innych ludzi (por. Buss, 1980; Gilbert, 1997; Jakubik, 1975).

Obecnie dominuje jednak pogląd, że wstyd i wina, mimo istotnych różnic w wymiarze poznawczym i afektywno-motywacyjnym, są emocjami powstającymi w takich samych sytuacjach i w obliczu transgresji tych samych standardów. Co prawda osobę zawstydzoną absorbuje to, jak jest postrzegana przez innych ludzi, lecz ci inni wcale nie muszą być obecni (H. Lewis, 1971; M. Lewis, 2005; Tangney, Dearing, 2002; Tracy, Robins, 2004). Ponadto wstyd i wina często ze sobą współwystępują i tworzą formy mieszane. W tym ujęciu przedstawione wcześniej globalne poczucie winy byłoby potraktowane jako wstyd, lub też jako wina zmieszana ze wstydem (*shame-fused guilt*).

Całościowa dewaluacja „ja” może łączyć globalne poczucie winy i wstyd, wydaje się jednak, że w przypadku tej drugiej emocji nie jest istotą. Elementem konstytuującym doświadczanie wstydu jest natomiast zaabsorbowanie tym, jak jest się odbieranym przez innych. Chodzi więc o świadomość czy poczucie bycia obiektem potencjalnie krytycznej oceny innych osób lub negatywnej oceny przez nich własnego zachowania (por. Gilbert i in. 1994; Harwas-Napierała, Trempała, 1991; Jakubik, 1975). Obecność osoby oceniającej nie musi być realna, może być tylko wyobrażona (czy „mentalna”), chociaż prawdopodobieństwo wystąpienia (lub nasilenie) wstydu zwiększa się, gdy ta obecność jest rzeczywista, a sytuacja publiczna (Buss, 1980; Izard, Ackerman, 2005). Stąd też nierzadko obecny w przeżyciu wstydu niepokój związany z ujawnieniem niewłaściwego zachowania. W każdym razie wstyd wzbudza tendencję raczej do ukrycia się lub ucieczki, niż do naprawy przewinienia.

Jeśli chodzi o rozwój uczuć moralnych, to za ontogenetycznie najwcześniejszą ich postać można uznać strach przed karą¹ (por. Aronfreed,

¹ Z drugiej strony za najmniej dojrzałe postacie uczuć przeżywanych w sytuacjach przekraczania norm można uznać emocje pozytywne (np. ciekawość, poczucie wolności, przyjemność) oraz uczucia „eksternalizujące” (żal i pretensje do innych, poczucia krzywdy). Ich doświadczanie w obliczu własnych transgresji moralnych świadczy o przewadze emocji związanych z gratyfikacją amoralnych impulsów albo zewnętrzną atrybucją przyczyn własnego niewłaściwego czynu. Dlatego też nawet niezręcznie jest nazywać te emocje „moralnymi”.

1968). Doznawanie tej emocji nie wymaga internalizacji norm moralnych, a jedynie wstępnej orientacji w tym, co dozwolone i zakazane, a także doświadczeń doznawania sankcji zewnętrznych. Wstyd i wina, jako emocje samoświadomościowe (*self-conscious emotions*), wymagają pewnego zaawansowania w zakresie rozwoju poznawczego (por. Eisenberg, 2000; Izard, 1977; Lewis, 2005; Mascolo, Fischer, 1995; Tangney, Dearing, 2002; Tracy, Robins, 2004). Najbardziej podstawowe osiągnięcia rozwojowe, to powstanie pojęcia „ja” oraz rozwój standardów postępowania, względem których „ja” i własne zachowanie będzie oceniane. Wstyd traktuje się zwykle jako rozwojowo wcześniejszy i bardziej prymitywny od winy (np. Erikson, 1997). Globalne poczucie winy jest bardziej „autonomiczne” od wstydu, nie wymaga mentalnego odniesienia do innych osób, za to potrzebuje prawdopodobnie wyższego poziomu uwewnętrznienia norm moralnych (powiązania ich ze strukturą „ja”). W końcu przeżywanie poczucia skruchy wymaga rozwoju dość wyrafinowanej zdolności wyraźnego odróżniania siebie od swojego zachowania (Tangney, Dearing, 2002). W pewnym momencie rozwojowym człowiek może stać się zdolny ograniczać negatywną ocenę do samego aktu działania „ja”, nie generalizując jej na cały obraz siebie.

Ważną kategorią sytuacji, w których ludzie doznają emocji moralnych, są również te z nich, kiedy realizują oni ważne dla siebie normy i wartości. Wzbudzone wówczas uczucia, stanowiąc subiektywną nagrodę za bycie wiernym swym zasadom, mogą motywować do dalszego ich przestrzegania (Gasiul, 2002). Stąd też można przypuszczać, iż nie bez znaczenia będzie postać tych uczuć, a dalej poziom dojrzałości. „Nagradzające” funkcje sumienia są w znacznie mniejszym stopniu zbadane i analizowane w literaturze psychologicznej (Chlewiński, 1991), niemniej istnieją podstawy, by przypuszczać, że poziom dojrzałości wzrasta w tym przypadku w porządku: uczucia negatywne (wyrażające najczęściej frustrację podmiotu) – nadzieja na nagrodę (uczucia sygnalizujące potrzebę uzyskania zewnętrznych wzmocnień) – uczucia związane z podniesieniem poczucia własnej wartości (np. duma, poczucie satysfakcji, spełnienia) oraz uczucia wyrażające koncentrację na przestrzeganych zasadach i normach, nie zaś na „ja”, czy własnych zasługach (np. uczucie spełnionego obowiązku, wierności zasadom). Rozróżnienie dwóch ostatnich postaci uczuć moralnych koresponduje z przyjmowanym przez wielu autorów rozróżnieniem dumy z siebie oraz dumy ze swojego zachowania (Lewis, 2005; Tangney, Dearing, 2002,

Tracy, Robins, 2007), nie jest ono jednak z nim tożsame. Warto zaznaczyć, że w świetle teoretycznych analiz i badań empirycznych duma z własnego zachowania jest konstruktywna i adaptacyjna, w przeciwieństwie do dumy z siebie (pychy), która wykazuje negatywne znaczenia dla funkcjonowania człowieka (tamże).

Rozwój uczuć moralnych dokonuje się jako jeden z wymiarów rozwoju emocjonalnego człowieka na bazie procesu internalizacji norm moralnych i dojrzwania poznawczego. W toku rozwoju ludzie nabywają zdolności do przeżywania coraz bardziej dojrzałych uczuć w obliczu własnych zachowań w sytuacjach moralnych. Wzrasta też skłonność do ich doświadczania kosztem tendencji do przeżywania emocji mniej dojrzałych. Wydaje się jednak, że postać uczuć doświadczanych w obliczu transgresji moralnych jest ważniejsza z punktu widzenia funkcjonowania moralnego, niż rodzaj uczuć przeżywanych w sytuacjach realizowania norm.

3. OPIS KWESTIONARIUSZA

Przyjęto, że dwiema głównymi klasami sytuacji, w których ludzie doświadczają emocji moralnych są sytuacje naruszania oraz realizowania istotnych dla nich norm moralnych. Odpowiednio do tego SUM składa się z części A i części B. Na pierwszej stronie narzędzia widnieje instrukcja ogólna wprowadzająca w badanie i w ogólnych terminach wyjaśniająca jego cel. Na kolejnych dwóch stronach znajdują się dwie instrukcje szczegółowe, a pod nimi dwie tabele zawierające pozycje diagnostyczne. Instrukcja szczegółowa umieszczona w części A SUM zawiera polecenie, aby badany przypomniał sobie sytuację, w której przekroczył ważną dla siebie normę moralną, i żeby spróbował odtworzyć szczegóły tego zdarzenia (okoliczności, swoje myśli i uczucia). Zaraz poniżej tego polecenia widnieje informacja, iż zamieszczona dalej lista uczuć odnosi do doświadczeń badanego w tej sytuacji oraz w innych sytuacjach, w których naruszał on ważne dla siebie normy moralne. Analogicznie sformułowana (tyle że odnosząca się do sytuacji przestrzegania subiektywnie ważnych norm) instrukcja poprzedza drugą tabelę umieszczoną w części B SUM.

W swojej zasadniczej części SUM zawiera więc umieszczone w dwóch tabelach, dwie różne listy z nazwami uczuć i fenomenologicznymi opisami stanów emocjonalnych. Listy te poprzedzone są umieszczonym w pierw-

szym wierszu tabeli pytaniem o to, jak często badany przeżywa wymienione uczucia w określonej (jednej z dwóch wymienionych wyżej) sytuacji. Obok pytania widnieje wyrażona liczbowo skala oceny wraz z etykietami słownymi. Zadaniem badanego jest ocena częstości przeżywania każdego uczucia z listy poprzez wpisanie określonej cyfry przy jego nazwie. Zastosowano 7-punktową skalę odpowiedzi: 6-zawsze (za każdym razem), 5-bardzo często, 4-często, 3-czasami, 2- rzadko, 1-bardzo rzadko, 0-nigdy.

Badanie SUM polega zatem na na ocenie częstości występowania poszczególnych uczuć, kolejno w sytuacji naruszania (przekroczenia) norm moralnych (część A) oraz ich przestrzegania (realizowania – część B; zob. Załącznik 3). Ostatecznie część A Skali Uczuć Moralnych (SUM-4) posiada 5 podskal (ponadto pierwsza z nich zawiera dwa wskaźniki):

1. Skala Niedojrzałych uczuć (ANU) – 6 pozycji
 - wskaźnik Uczuć pozytywnych (Aup) – 4 pozycje
 - wskaźnik Uczuć eksternalizujących (Aue) – 2 pozycje
2. Skala Strachu przed karą (ASK) – 4 pozycje
3. Skala Wstydu (AWS) – 4 pozycje
4. Skala Globalnego poczucia winy (AGW) – 6 pozycji
5. Skala Poczucia skruchy (APS) – 4 pozycje

Wszystkie skale części A SUM-4 badają nasilenie dyspozycji do doświadczania określonych uczuć w sytuacjach naruszania norm moralnych. Przy czym *skala ANU* dotyczy uczuć najbardziej niedojrzałych: dodatnich, przyjemnych stanów emocjonalnych (ciekawość, poczucie wolności, podniecenie – *wskaźnik Aup*), oraz uczuć doświadczanych w związku z eksternalizowaniem odpowiedzialności, a więc obarczaniem innych osób (lub okoliczności) odpowiedzialnością za własną transgresję moralną (np. żal, pretensje do innych – *wskaźnik Aue*).

Skala ASK odzwierciedla te przeżycia, które znamionuje niepokój i lęk przed zewnętrznymi sankcjami. *Skala AWS* bada doświadczenia, które są efektem zaabsorbowania tym, jak jest się odbieranym przez innych (i w związku tym negatywnej oceny siebie i swojego zachowania). *Skala AGW* wskazuje na współwystępowanie szeregu doznań emocjonalnych, których wspólnym ogniwem jest doświadczanie obniżonego poczucia własnej wartości oraz dotkliwych przeżyć w stosunku do własnej osoby (złość, żal, pogarda do siebie). W końcu *skala APS* dotyczy tych stanów uczuciowych, które są konsekwencją przyjęcia odpowiedzialności za zaistniały z winy

podmiotu stan rzeczy oraz koncentracji na konkretnym niewłaściwym zachowaniu, jego skutkach dla innych i możliwościach naprawy.

Część B SUM zawiera cztery podskale. Przedstawiają się one następująco:

- **Skala Uczuć negatywnych (BUN)** mierzy skłonność do doświadczania ujemnych stanów emocjonalnych (wyrażających najczęściej frustrację) w obliczu przestrzegania własnych norm moralnych (7 pozycji).
- **Skala Nadziei na nagrodę (BNN)** ocenia nasilenie tendencji do oczekiwania dodatkowych wzmocnień zewnętrznych w sytuacjach realizowania norm (4 pozycje).
- **Skala Poczucia własnej wartości (BPW)** ocenia nasilenie tendencji do przeżywania pozytywnych stanów emocjonalnych związanych zwykle z podniesieniem poczucia własnej wartości, w obliczu realizowania własnych norm moralnych (7 pozycji).
- **Skala Powinności wobec zasad (BPZ)** mierzy skłonność do doświadczania uczuć wyrażających koncentrację na normach przestrzeganych w danej sytuacji, nie zaś na „ja” i własnych zasługach (np. uczucie odpowiedzialności czy wierności zasadom – 4 pozycje).

W sumie Skala Uczuć Moralnych (SUM-4) zawiera 46 pozycji diagnostycznych (24 w części A oraz 22 w części B).

4. PRZEBIEG BADAŃ NAD KONSTRUKCJĄ I WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE SKALI UCZUĆ MORALNYCH

Opracowując formę SUM wzorowano się na Liście Uczuć H. Hermansa (Hermans, Hermans-Jensen, 2000). Podobne w swojej konstrukcji jest także PFQ Hardera (1995), narzędzie do pomiaru winy i wstydu dość popularne w tym obszarze badań na świecie. Pozycje do obu części skali dobierano na podstawie wymienianych w literaturze przedmiotu nazw stanów uczuciowych oraz opisów doświadczeń emocjonalnych ludzi w różnych sytuacjach o moralnym znaczeniu. Przyjęto bowiem, że powinny to być nie tylko nazwy uczuć, ale przede wszystkim fenomenologiczne charakterystyki przeżyć związane z ich subiektywnym doznawaniem (np. „niepokój, że wszystko się wyda”, „dotkliwe i przewlekłe samooskarżenia”). Część pozycji sformułowano na podstawie treści itemów wyżej wymienionych narzędzi, część uzyskano w wyniku przeprowadzonych pilotażowych badań (grupa

73 zaocznych studentów psychologii oraz 8 doktorantów różnych kierunków) pierwszą wersją SUM (zawierała ona także pytania otwarte). W końcu kilka itemów stworzono w rezultacie dyskusji przeprowadzonych w gronie sędziów kompetentnych – psychologów i psychoterapeutów. Dyskusje te prowadzono kilkakrotnie w kolejnych fazach konstrukcji narzędzia, analizując trafność treściową poszczególnych pozycji i konsultując wprowadzane modyfikacje.

Prace nad SUM prowadzono w czterech etapach. W każdym z nich odbyły się badania, a ich rezultatem były cztery kolejne wersje narzędzia. Przyступując do budowy kwestionariusza nie stworzono jego podskal. Starano się natomiast uwzględnić możliwie najwięcej określeń i opisowych charakterystyk stanów uczuciowych doświadczanych przez ludzi w sytuacjach moralnych. Z drugiej strony założono również, że liczba pozycji na liście w jednej części Skali nie powinna przekraczać 30. Większa liczba, przy przyjętej formie techniki, mogłaby powodować trudności w odnoszeniu przez badanych ostatnich pozycji do przywołanych doświadczeń.

Co prawda dobierając pozycje testowe kierowano się wyszczególnionym wyżej, ogólnymi przesłankami teoretycznymi, nie mniej oczekiwano, iż dopiero w kolejnych fazach prac nad narzędziem możliwe będzie wyodrębnienie skal odpowiadających tym teoretycznym założeniom. Istotną rolę w tym kontekście pełniła analiza czynnikowa. Tę technikę statystycznej analizy danych przeprowadzono trzykrotnie, w różnych fazach prac nad narzędziem, zaś uzyskiwane za jej pomocą wyniki traktowano jako istotne źródło informacji na temat prawidłowości tworzonych podskal, trafności kolejnych wersji narzędzia, jak również ważne kryterium kolejnych jego modyfikacji.

4.1. SUM-3 – TRZECIA WERSJA NARZĘDZIA

Za użyciem drugiej wersji SUM przebadano 196 osób (159 kobiet i 37 mężczyzn, w wieku $M=23,6$; $SD=4,96$), studentów psychologii Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Warszawie (WSFiZ)². Uzyskane w tych

² Spośród tej grupy badanych część osób uczestniczyło także w dodatkowych sesjach badawczych, w trakcie których wypełniali oni Kwestionariusz Aprobaty Społecznej Ł. Drwala i J. Wilczyńskiej oraz Kwestionariusz Poczucia Winy Kofty i współaut. (156 osób), a także Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI (85 osób), oraz Kwestionariusz Radzenia So-

badaniach dane poddano analizie czynnikowej (metodą czynnika głównego z rotacją *Varimax*), oddzielnie dla wyników części A i części B narzędzia, a otrzymane rozwiązania czynnikowe potraktowano (wraz z analizą treściową pozycji) jako kryterium konstrukcji podskal trzeciej wersji SUM. Na wstępie zgodnie z przyjętymi kryteriami (niższa niż 0,4 wartość ładunku w którymkolwiek z otrzymanych czynników, albo zbliżone – różnica mniejsza niż 0,1 – wartości ładunków w dwóch czynnikach) część pozycji wyeliminowano³. Otrzymane czynniki poddano zaś interpretacji psychologicznej.

SUM-3 posiadała następujące podskale: Niedojrzałych uczuć (ANU, 6 pozycji – wskaźnik Uczuć pozytywnych: 4, wskaźnik Uczuć eksternalizujących: 2), Strachu przed karą (ASK, 4), Globalnego poczucia winy (AGW, 8) i Poczucia skruchy (APS, 2), a także Uczuć negatywnych (BUN, 7 pozycji), Nadziei na nagrodę (BNN, 4), Poczucia własnej wartości (BPW, 7) i Powinności wobec zasad (BPZ, 4).

Wynik w skali ANU oblicza się na podstawie pozycji diagnostycznych dla wskaźników Aup i Aue⁴. Uwagę zwraca fakt, że w dwóch przypadkach, mianowicie wskaźnika Aue oraz skali APS, wyniki obliczano na podstawie jedynie dwóch itemów. Z punktu widzenia założeń teoretycznych obydwie (a szczególnie skala APS) dostarczały jednak cennych informacji. Postanowiono więc nie rezygnować z ich wykorzystywania, tym bardziej, że wykazały się nie tylko czynnikową trafnością, ale i teoretyczną (por. niżej, oraz Załącznik 1 i 2).

Zatem SUM-3 zawierała 20 pozycji diagnostycznych w części A oraz 22 pozycje w części B. Zastosowano ją w kolejnych badaniach w których wzię-

bie w Sytuacjach Stresowych CISS (94 osoby). Odstęp czasowy pomiędzy początkową i końcową sesją badawczą wynosił ok. 2 miesiące (zob. Załącznik 1).

³ Wśród odrzuconych pozycji znalazły się m.in. „wina” (w SUM-3 pozostawiono ją jako pozycję buforową, ale wykazała ona podobne właściwości jak w SUM-2) oraz „wstyd”. Obie miały dość wysokie ładunki w kilku czynnikach. Zgodnie z wnioskami płynącymi z badań Tangney i Dearing (2002) uznano, że ludzie posługują się obiema nazwami na określenie różnych stanów emocjonalnych, często nie różnicując wstydu od winy.

⁴ Poza jednym wyjątkiem utworzone skale i wskaźniki odpowiadają otrzymanym w analizie czynnikom. W przypadku części A SUM-2 uzyskano bowiem 5 czynników, skalę ANU tworzą zaś pozycje z dwóch z nich (odpowiadające wskaźnikom Aup i Aue). Z uwagi na to, że uczucia pozytywne i eksternalizujące uznajemy za najbardziej niedojrzałe formy reakcji w obliczu własnych transgresji moralnych, uznaliśmy za zasadne połączenie odpowiadających im pozycji w jedną skalę (nie rezygnując również z oddzielnego ich traktowania).

ło udział 201 osób, w tym 93 studentów psychologii UKSW (84 kobiety, 9 mężczyzn, w wieku $M=20,5$, $SD=0,78$), oraz 108 dziennych i zaocznych studentów psychologii WSiFZ (93 kobiety, 15 mężczyzn, wiek: $M=25,0$; $SD=5,65$). W celu dalszej walidacji narzędzia studenci WSiFZ wypełniali ponadto inne testy mierzące poczucie winy i wstydu podczas drugiej sesji, która odbyła się po kilkutygodniowej przerwie. Były to metody często wykorzystywane w badaniach tych zmiennych na świecie: TOSCA (*Test of Self Conscious Affect*) Tangney (Tangney, Dearing, 2002), Inwentarz Poczucia Winy GI (*Guilt Inventory*) Kugler i Jonesa (1992), Kwestionariusz Odczuć Osobistych PFQ (*Personal Feelings Questionnaire*) Hardera (Harder, Greenwald, 1999) oraz Kwestionariusz Winy Interpersonalnej IGQ (*Interpersonal Quilt Inventory*) O'Connor (O'Connor i in., 1994). Zastosowano polskie tłumaczenia autorstwa P. Żylicza. Cała próba studentów WSiFZ ($n=108$) została podzielona na trzy podgrupy: w dwóch z nich użyto jednego z wymienionych narzędzi (TOSCA albo GI), w trzeciej natomiast dwie metody (tj. PFQ oraz IGQ)⁵.

4.1.1. WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE SUM-3

Obliczono wartości podstawowych parametrów psychometrycznych podskal SUM-3, oszacowano moc dyskryminacyjną pozycji oraz rzetelność narzędzia. Moc dyskryminacyjną oceniano na podstawie porównania średnich dla pozycji uzyskanych w grupach osób o wysokich i niskich wynikach w odpowiednich skalach (użyto mediany jako kryterium podziału na grupy). Zastosowany test t Studenta wykazał, że wszystkie pozycje istotnie ($p<0,001$) różnicują badanych uzyskujących wysokie i niski wyniki w odpowiadającej im skali (wskaźniku).

⁵ W końcu część studentów WSiFZ uczestniczyła w jeszcze jednej, trzeciej sesji badawczej, która odbyła się w odstępie ok. 2 miesięcy, i w trakcie której wypełniali oni zrewidowaną wersję Inwentarza Psychologicznego Syndromu Agresji (IPSA-II) Z. Gasia (1987) oraz Indeks Reaktywności Interpersonalnej (IRI) M. Davisa (1999)

Tabela 1. Zgodność wewnętrzną (*alfa* Crombacha) podskal części A i B SUM-3 (n=201)

ANU	Aup	Aue	ASK	AGW	APS	BUN	BNN	BPW	BPZ
0,68	0,72	0,68	0,84	0,91	0,65	0,85	0,75	0,88	0,73

Rzetelność podskal SUM-3 oszacowano na podstawie współczynnika zgodności wewnętrznej *alfa* Cronbacha. Uzyskane wyniki wskazują na bardzo wysoką zgodność wewnętrzną skali AGW, wysoką skal ASK, BUN, BPW, oraz zadowalającą skal BNN, BPZ i wskaźnika Aup. Niższą rzetelność pomiaru, lecz również na akceptowalnym poziomie, ujawniły skal ANU i APS oraz wskaźnik Aue.

Przystępując do analizy trafności SUM-3 sprawdzono na wstępie strukturę czynnikową obu jego części, oczekując potwierdzenia trafności czynnikowej wcześniej zbudowanych skal. Otrzymane w wyniku zastosowania metody czynnika głównego z rotacją *Varimax* rozwiązanie czynnikowe było bardzo zbliżone do tego, które uzyskano wcześniej dla SUM-2, chociaż stwierdzono także kilka czynnikowych anomalii. W przypadku części A metody otrzymano pięć czynników o wartości własnej przekraczającej 1, które łącznie wyjaśniały 58% wariancji całkowitej (KMO=0,87). Czynniki te odpowiadały wcześniej skonstruowanym skalom: czynnik I (tłumaczył 20% wariancji) – skali Globalnego poczucia winy (ładunki czynnikowe składających się na nią pozycji: od 0,44 do 0,80); II (12% wariancji) – skali Strachu przed karą (ładunki 0,49 – 0,81); III (11%) – skali Poczucia skruchy (ładunki 0,54 – 0,61), IV (9%) – wskaźnikowi Uczuć pozytywnych (ładunki 0,25 – 0,87); w końcu V (6% wariancji) – wskaźnikowi Uczuć eksternalizujących (ładunki 0,64 i 0,76). Jeśli chodzi o anomalie czynnikowe to najpoważniejszą stwierdzono w przypadku pozycji nr 12. Ujawniła ona bardzo niski ładunek w czynniku odpowiadającym jej skali (0,25; pozostałe pozycje w tym czynniku miały ładunki od 0,61 do 0,87) oraz wyższy, lecz ujemny ładunek w czynniku III. Pozostałe pozycje wykazały najwyższe ładunki w czynnikach odpowiadających swoim skalom, przy czym trzy pozycje (nr 5, 10 oraz 15) miały zbliżone wartości ładunków w innym jeszcze czynniku (zob. tab. 2).

Tabela 2. Struktura czynnikowa (po rotacji) części A SUM-3

Pozycja	Czynnik				
	1	2	3	4	5
11. Obniżone poczucie własnej wartości	,804	,032	,183	-,137	,157
16. Obniżony szacunek dla samego siebie	,778	,185	,277	-,129	-,013
19. Wstręt, pogardę w stosunku do siebie	,735	,184	,160	,032	-,026
9. Rozczarowanie sobą	,652	,225	,481	-,116	-,014
7. Dotkliwe i/lub przewlekłe samooskarżenia	,612	,325	,366	-,086	,066
20. Poczucie bezsilności	,440	,165	,137	-,112	,253
8. Niepokój przed tym, że wszystko się wyda	,242	,807	,089	-,035	-,002
14. Strach przed karą, sankcjami(...)	,204	,776	,070	-,058	,095
1. Obawę przed konsekwencjami	,077	,733	,226	-,042	,211
15. Lęk przed naganą, dezaprobatą innych ludzi	,473	,490	,080	-,074	,054
4. Poczucie odpowiedzialności za to co się stało	,323	,125	,610	,051	-,056
10. Żal do siebie	,581	,222	,603	-,151	,062
5. Złość, gniew na siebie	,536	,224	,583	-,137	,058
18. Pragnienie naprawienia swojej winy	,297	,045	,542	-,088	-,006
12. Obojętność	-,046	-,066	-,456	,256	,093
17. Podniecenie, podekscytowanie i/lub przyjemność	-,069	-,044	-,121	,868	-,030
6. Ciekawość	-,083	-,011	-,083	,688	,084
2. Poczucie uwolnienia, wolności	-,108	-,076	-,073	,611	,163
13. Poczucie bycia skrzywdzonym	,188	,071	-,069	,104	,763
3. Żal i pretensje do innych	-,017	,130	-,034	,129	,643

Wyróżniono najwyższe wartości ładunków czynnikowych

W wyniku analizy czynnikowej przeprowadzonej na danych uzyskanych w części B SUM-3 otrzymano również pięcioczynnikowe rozwiązanie, jednak *scree test* wykazał na potrzebę zredukowania liczby wyodrębnianych czynników do czterech (ostatni piąty czynnik tłumaczył jedynie 3,9% wariacji). Wprowadzenie takiego ograniczenia doprowadziło do uzyskania w drugiej analizie modelu wyjaśniającego łącznie 52% wariacji całkowitej (KMO=0,85). Czynniki te dokładnie odpowiadały skalom B SUM-3: czynnik I (tłumaczył 17% wariacji) – skali Uczuć negatywnych (ładunki czynnikowe pozycji: od 0,44 do 0,81); II (15%) – skali Poczucia własnej wartości (ładunki 0,46 – 0,77); III (10%) – skali Nadziei na nagrodę (ładunki 0,49 – 0,88), IV (9%) – skali Powinności wobec zasad (ładunki 0,49 – 0,70). Wszystkie pozycje wykazały najwyższe ładunki w czynnikach odpowiadających swoim skalom. Jednocześnie były to ładunki wyraźnie wyższe od tych wykazywanych w innych czynnikach, z wyjątkiem pozycji nr 5, która w czynniku odpowiadającym swojej skali (BPW) wykazała ładunek 0,46, a w czynniku Nadziei na nagrodę 0,37 (zob. tab. 3).

Tabela 3. Struktura czynnikowa (po rotacji) skal części B SDUM-3

Pozycja	Czynnik			
	1	2	3	4
12. Niezadowolenie	,814	-,309	,106	-,003
2. Złość, irytację	,761	-,221	-,031	-,063
19. Smutek, żal	,732	-,250	,141	-,035
6. Rozbicie wewnętrzne, konflikt, rozterkę	,731	-,268	-,047	-,005
13. Poczucie uległości	,508	-,167	,285	-,060
15. Poczucie niedosytu	,473	-,019	,253	,056
7. Poczucie wewnętrznego przymusu	,440	-,240	,216	,182
10. Spełnienie	-,212	,771	,038	,210
8. Radość, zadowolenie z siebie	-,407	,725	,186	,151
9. Poczucie własnej wartości	-,240	,705	,129	,131
11. Poczucie spójności, harmonii	-,217	,615	-,104	,319
14. Energię, poczucie mocy, siły	-,240	,576	,211	,211
4. Spokój wewnętrzny	-,499	,526	,080	,141
5. Dumę z siebie	-,307	,463	,368	,129

20. Oczekiwanie pochwały, aprobaty innych osób	,140	-,112	,881	,146
3. Pragnienie uznania, bycia docenionym przez innych	,145	,188	,649	,030
16. Nadzieję na nagrodę w przyszłości	,225	,132	,501	,312
21. Poczucie wyższości	,060	,134	,492	,105
17. Poczucie wierności zasadom	-,078	,279	,067	,706
18. Poczucie odpowiedzialności	-,018	,234	,006	,655
22. Poczucie spełnionego obowiązku	-,084	,094	,371	,570
1. Poczucie powinności	,091	,071	,156	,495

Wyróżniono najwyższe wartości ładunków czynnikowych

Kontynuowano również badania trafności teoretycznej SUM-3 porównując wyniki jej skal z zewnętrznym kryterium – wynikami w innych testach mierzących różne rodzaje poczucia winy i wstydu. I tak TOSCA J. Tangney jest metodą pomiaru skłonności do przeżywania funkcjonalnego poczucia winy, jako reakcji na konkretne, niewłaściwe zachowanie (skala Winy) oraz nasilenia skłonności do doświadczania wstydu (skala Wstydu). Przy czym rozumienie tego ostatniego obejmuje również te mechanizmy, reakcje afektywne i poznawcze, które często łączone są z dysfunkcyjnym poczuciem winy (obniżającym poczucie własnej wartości, por. Einstein, Lanning, 1998; Ferguson, Crowley, 1997; Strus, Ślaski, 2007). Kolejne dwie skale TOSCA, Eksternalizacji oraz Dystansowania się od odpowiedzialności mierzą tendencje do reagowania obronnego (brak wewnętrznej atrybucji przyczyn) w sytuacjach moralnych. Kwestionariusz GI Kugler i Jonesa bada poczucie winy na dwóch poziomach – stanu (powstającego bezpośrednio po transgresji moralnej i utrzymującego się tylko określony czas) oraz cechy (trwałej tendencji niezależnej od specyficznych transgresji i będącej odbiciem przeszłych przekroczeń). Należy zaznaczyć, że konceptualizacja i operacjonalizacja poczucia winy dokonane przez autorów GI wskazują na to, że mierzy ono dysfunkcyjne, chroniczne i lękowe oblicze poczucia winy, czy też po prostu dezadaptacyjny jego rodzaj (por. Ferguson, Crowley, 1997; Quiles, Bybee, 1997). GI posiada także trzecią skalę mierzącą siłę standardów moralnych, zmienną w znacznym stopniu niezależną od scharakteryzowanego wyżej, interpersonalnego w swym cha-

rakterze poczucia winy. Siła standardów moralnych wiąże się z bardziej prywatną winy, a związek ten jest pośredni (chodzi o pewną gotowość do przeżywania winy, jako konsekwencji oddziaływania własnych wartości moralnych, por. Kugler, Jones 1992). Zmienna ta w przeciwieństwie do poczucia winy mierzonego przez pozostałe skale GI (szczególnie skalę Winacecha) ma funkcjonalny charakter (m.in. hamuje transgresje moralne, por. Jones, Kugler, 1993). PFQ Hardera mierzy dysfunkcjonalne poczucie winy (por. Einstein, Lanning, 1998; Ferguson, Crowley, 1997; Harder, Greenwald, 1999) oraz poczucie wstydu. W końcu IGQ (O'Connor i in., 1994) mierzy cztery różne rodzaje interpersonalnego poczucia winy: winę ocalonego (*survivor guilt*), winę separacyjną (*separation guilt*), winę wszechpotężnej odpowiedzialności (*omnipotent responsibility guilt*), oraz nienawiść do siebie (*self-hate guilt*). Wszystkie one mają irracjonalny i dezadaptacyjny charakter (szczególnie nienawiść do siebie), jako że opierają się na patogenicznych przekonaniach. Takie poczucie winy wzbudzone jest pomimo braku obiektywnej odpowiedzialności podmiotu za zdarzenie, a bazą dla jego powstawania jest strach przed skrzywdzeniem innych.

W tej części badań celem było przede wszystkim sprawdzenie trafności skal części A SUM-3. Zgodnie z przewidywaniami teoretycznymi oczekiwano:

- dodatnich związków skali AGW z miarami dysfunkcjonalnego poczucia winy (skale poczucia winy z GI, PFQ, oraz IGQ, a także skalą Wstydu z TOSCA),
- dodatnich związków skali APS z miarami funkcjonalnego poczucia winy (skala Winy z TOSCA i skala Siły standardów moralnych z GI),
- dodatnich, umiarkowanych związków skali ASK z miarami wstydu (z PFQ oraz TOSCA).

Dodatkowo oczekiwano również ujemnych związków skali ANU, a przede wszystkim wskaźnika Aup z miarami funkcjonalnego poczucia winy, a także pozytywnej korelacji wskaźnika Aue ze skalą eksternalizacji odpowiedzialności z TOSCA.

Tabela 4. Korelacje pomiędzy skalami części A SUM-3 a innymi miarami poczucia winy i wstydu

	ANU	Aup	Aue	ASK	AGW	APS
Wina ¹	-0,19	-0,26t	0,06	0,10	0,37*	0,61***
Wstydu ¹	-0,08	-0,19	0,18	0,43**	0,45**	0,34*
Ekstern. ¹	0,10	0,07	0,11	0,33*	0,20	0,13
Dystans. ¹	0,03	0,08	-0,09	0,28*	0,16	0,14
Wina stan ²	0,23t	0,16	0,24t	0,22t	0,31*	0,47**
Wina cecha ²	-0,07	-0,17	0,17	0,45**	0,50**	0,40*
Siła stand. ²	-0,28t	-0,26t	-0,17	0,28t	0,51**	0,66***
Pocz. winy ³	0,05	0,07	-0,01	0,29t	0,62***	0,42*
Pocz. wstydu ³	0,07	0,15	-0,14	0,50**	0,43*	0,30t
Wina ocal. ⁴	0,06	0,10	-0,07	0,18	0,27t	0,25
Wina separ. ⁴	0,15	0,10	0,16	0,22	-0,01	-0,17
Wina odp. ⁴	-0,09	-0,25	-0,17	0,41*	0,20	0,17
Nienawiść ⁴	0,33*	0,29t	0,18	0,09	0,53**	0,07

* - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$; t - $p < 0,1$ (istotność jednostronna)

1 – skale TOSCA (n=38); 2 – skale GI (n=34); 3 – skale PFQ (n=26); 4 – skale IGQ (n=26).

Stwierdzone zależności są w większości spójne i zgodne z oczekiwaniami (zob. tab. 4). Obie skale SUM-3 mierzące skłonność do przeżywania poczucia winy korelują dodatnio z innymi miarami poczucia winy. Przy czym skala AGW wykazuje istotnie wyższe związki ze skalami mierzącymi dysfunkcjonalne poczucie winy, w tym ze skalą Nienawiści do siebie z IGQ, natomiast skala APS istotnie silniej koreluje z miarami funkcjonalnego poczucia winy.

Z uwagi na stosunkowo wysokie interkorelacje skal AGW i APS, a także skal AGW i ASK, obliczono również korelacje cząstkowe dla tych podskal (por. Tangney, Dearing, 2002). Wyniki tej analizy są zupełnie zgodne z postawionymi hipotezami. Mianowicie kiedy z analizowanych związków pomiędzy globalnym poczuciem winy a innymi miarami poczucia winy

i wstydu wytrącano ten zakres zmienności, który wyjaśnia poczucie skruchy, skala AGW nie korelowała istotnie z miarami funkcjonalnego poczucia winy (por. tab. 5). Kiedy z analiz wytrącano zaś wpływ strachu przed karą, globalne poczucie winy nie korelowało istotnie ze skalami wstydu. Natomiast skala AGW konsekwentnie, dodatnio i stosunkowo wysoko korelowała ze skalami mierzącymi dysfunkcjonalne poczucie winy, co potwierdza jej trafność teoretyczną. Z kolei gdy kontrolowano wpływ globalnego poczucia winy (por. tab. 6), poczucie skruchy wykazywało istotne zależności jedynie z miarami funkcjonalnego poczucia winy, w tym z siłą standardów moralnych, a także winą-stanem z GI. Skala APS nie korelowała więc istotnie ani z dysfunkcyjnym winą, ani ze wstydem.

Tabela 5. Korelacje cząstkowe globalnego poczucia winy z różnymi miarami poczucia winy i wstydu.

	Wina ¹	Wstyd ¹	W-stan ²	W-cecha ²	S.stand. ²	P.winy ³	P.wstydu ³
AGW [#]	0,08	0,33*	-0,10	0,29*	0,18	0,47**	0,33t
AGW ⁺	0,39**	0,26t	0,23t	0,35*	0,44**	0,59**	0,18

poczucie skruchy kontrolowane; + strach przed karą kontrolowany

* - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; t - $p < 0,1$ (test jednostronny);

1 – skale TOSCA (df=35); 2 – skale GI (df=31); 3 – skale PFQ (df=23).

Tabela 6. Korelacje cząstkowe poczucia skruchy oraz strachu przed karą z różnymi miarami winy i wstydu (kontrolowane globalne poczucie winy).

	Wina ¹	Wstyd ¹	W-stan ²	W-cecha ²	S.stand. ²	P.winy ³	P.wstydu ³
Aps	0,51**	0,19	0,47**	0,17	0,38*	0,19	0,03
ASK	-0,17	0,21	0,08	0,26t	0,03	-0,14	0,34*

* - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; t - $p < 0,1$ (test jednostronny);

1 – skale TOSCA (df=35); 2 – skale GI (df=31); 3 – skale PFQ (df=23).

Skala Strachu przed karą korelowała umiarkowanie silnie i dodatnio ze skalami mierzącymi wstyd oraz dysfunkcjonalne poczucie winy; nieoczekiwanie okazała się związana również z Winą wszechpotężnej odpowiedzialności z IGQ. Kiedy kontrolowano jednak zmienność wyjaśnianą przez

globalne poczucie winy, skala ASK istotnie korelowała tylko z poczuciem wstydu (PFQ). Ponadto jako jedyna skala części A SUM-3 ASK wykazała także związki ze skalami mierzącymi tendencje do reagowania obronnego w sytuacjach moralnych, mianowicie z dystansowaniem się oraz eksternalizacją odpowiedzialności za własne niewłaściwe zachowanie na innych ludzi lub okoliczności zewnętrzne.

Jeśli natomiast chodzi o skale SUM mierzące skłonności do przeżywania uczuć niedojrzałych (pozytywnych i eksternalizujących), to poza nieoczekiwaną, dodatnią korelacją ze skalą „Nienawiści do siebie” z IGQ, nie stwierdzono żadnych istotnych statystycznie związków tych miar ze skalami poczucia winy i wstydu (w tym oczekiwanej korelacji wskaźnika Aue ze skalą Eksternalizacji odpowiedzialności).

W przypadku skal części B SUM-3 stwierdzono niewiele istotnych statystycznie związków. Jednakowoż dwie korelacje okazały się bardzo silne. Mianowicie skale Poczucia własnej wartości oraz Powinności wobec zasad wykazały dodatnie związki ze skalą Winy TOSCA (odpowiednio: 0,62 i 0,60; $p < 0,001$). Ponadto obie skale dość silnie, ujemnie korelowały także ze skalą Nienawiści do siebie z IGQ (odpowiednio: -0,42 oraz -0,52). Dodatnie korelacje z miarą funkcjonalnego poczucia winy, oraz ujemne ze wskaźnikiem dezadaptacyjnej formy tej emocji, zdają się potwierdzać, że skale BPW oraz BPZ stanowią miary adaptacyjnych i konstruktywnych reakcji emocjonalnych w sytuacjach realizacji własnych norm. Kolejnym potwierdzeniem takiej interpretacji, chociaż tym razem tylko w przypadku skali BPZ, jest stwierdzenie jej związku z siłą standardów moralnych z GI ($r = 0,34$; $p < 0,05$). Wyniki ten jest jednocześnie argumentem na rzecz trafności skali BPZ. Skala Nadziei na nagrodę wykazała natomiast dodatni związek ze skalą Wstydu ($r = 0,33$; $p < 0,05$), zaś skala Uczuć niedojrzałych (BUN) ujemny związek ze skalą Winy z TOSCA.

Dalsza walidacja SUM-3 polegała na analizie związków jej skal z wymiarami agresywności mierzonymi IPSA-2 Z. Gasia (1987), oraz rodzajami skłonności empatycznych badanych Indeksem Reaktywności Interpersonalnej (IRI) M. Davisa (1999). Uzyskane wyniki generalnie dostarczają dowodów trafności teoretycznej SUM-3 (zob. Załącznik 2). Na przykład zgodnie z oczekiwaniami okazało się, że skala ANU (podobnie jak BUN) koreluje dodatnio z ogólnym wskaźnikiem agresywności oraz prawie wszystkimi szczegółowymi jej wymiarami. Skala AGW wykazała dodatnie zależności

z tendencjami autodestrukcyjnymi, wrogością wobec siebie, oraz skupiającą na własnym dyskomforcie empatyczną osobistą przykrością. W końcu skala APS korelowała ujemnie z nasileniem agresywności, oraz dodatnio z motywującą alterocentrycznie empatyczną troską i skłonnością do przyjmowaniem perspektywy innych osób.⁶

4.2. SUM-4 – ZREWIDOWANA WERSJA SUM-3

Ostatni etap prac na Skalą Uczuć Moralnych polegał na próbie rewizji trzeciej wersji narzędzia. Dwa główne powody przemawiały za takim postępowaniem. Po pierwsze w trakcie tworzenia SUM-3 nie uzyskano pełnej zgodności z założeniami teoretycznymi. Chodzi zasadniczo o brak skali będącej miarą skłonności do doświadczania wstydu. Po drugie miara skłonności do przeżywania poczucia skruchy liczona był na podstawie minimalnej ilości pozycji. Przesłanki te stały u podstaw modyfikacji SUM-3, która po pierwsze dotyczyła wyłącznie części A narzędzia, a po drugie nacelowana była na stworzenie skali Wstydu oraz zwiększenie ilości itemów skali Poczucia skruchy.

W pierwszym kroku na podstawie treści pozycji dwóch z wcześniej opisanych testów, TOSCA Tangney i PFQ Hardera, sformułowano 9 nowych itemów. Pozycje te dobierano tak, aby treściowo odpowiadały one doświadczeniom wstydu (6 pozycji) oraz skruchy (3). Następnie wyeliminowano dwie pozycje ze skali Globalnego poczucie winy. Celem takiego posunięcia było przede wszystkim ograniczenie liczby pozycji w całej części A narzędzia (jak wspomniano wyżej zbyt duża ilość pozycji przy przyjętej formie badania utrudnia rzetelne posługiwanie się techniką). Na przykład wykluczono pozycję nr 16 („obniżony szacunek dla samego siebie”), gdyż znaczeniowo była ona niemal identyczna z pozycją nr 11 (obniżone poczucie własnej wartości); obie pozycje we wszystkich wcześniejszych badaniach wysoko ze sobą korelowały (ok. 0,70). Na tym etapie część A zrewidowanej wersji SUM-3 składała się więc z 28 pozycji tworzących 5 skal: ANU (6 pozycji), ASK (4), AWS (skala Wstydu, 6 pozycji); AGW (6), oraz APS (6). Jak wspomniano części B narzędzia pozostała niezmienniona.

⁶ Co ciekawe skala BPW korelowała dodatnio w tych badaniach ze skłonnością do przyjmowania perspektywy innych osób (PP, $r=0,27$; $p<0,05$), skala BPZ wykazała natomiast dodatni związek ze skalą Empatycznej troski (ET, $r=0,36$; $p<0,01$).

Tę czwartą już wersją SUM zbadało 180 osób, w tym 101 studentów elektrotechniki Politechniki Świętokrzyskiej (98 mężczyzn, 3 kobiety, w wieku $M=21,1$; $SD=1,44$), oraz 79 studentów psychologii WSFiZ (56 kobiet i 23 mężczyzn, w wieku $M=21,6$; $SD=1,74$). Ci drudzy w trakcie pojedynczej sesji wypełnili także test TOSCA. Warto zwrócić uwagę, że badana tym razem próba była bardziej zrównoważona po względem płci, niż poprzednie.

Analizę wyników rozpoczęto od sprawdzenia struktury czynnikowej SUM-4 (tab. 7). W pierwszej analizie (metoda czynnika głównego z rotacją *Varimax*) otrzymano 7 czynników wyjaśniających łącznie 56% wariacji ($KMO=0,87$). *Scree test* wskazał jednak, że liczbę czynników należy ograniczyć do pięciu. Druga analiza wyodrębniła więc pięć czynników, które tłumaczyły (po rotacji) 51% wariacji całkowitej i odpowiadały pięciu skalom SUM-4: czynnik I - globalne poczucie winy (17% wyjaśnionej wariacji), II - wstyd (9%), III - poczucie skruchy (9%), IV - strach przed karą (8%), V - uczucia niedojrzałe (7%).

Na podstawie uzyskanego rozwiązania czynnikowego usunięto 4 pozycje (nr 4, 8, 20 i 21). Wszystkie one były itemami eksperymentalnie dodanymi w ostatniej wersji metody i wykazały istotne anomalie czynnikowe. Mianowicie miały one porównywalne wartości ładunków czynnikowych w przynajmniej dwóch różnych czynnikach lub wykazały znacznie wyższy ładunek w innym czynniku, niż w odpowiadającym swojej skali.⁷ Zdecydowano się nie przemieszczać tych pozycji do innych skal, ale wykluczyć je z klucza. Po analizie treściowej pozostawiano natomiast pozycję nr 19 („lęk przed naganą, dezaprobatą innych ludzi”), mimo że poza własnym czynnikiem (ładunek 0,58 w „strachu przed karą”) wykazała podobny ładunek czynnikowy w czynniku „wstyd” (0,51). W końcu pozostawiono także pozycję nr 16, mimo że w żadnym czynniku nie wykazała ona ładunku powyżej 0,3 (zasób zmienności wspólne tej pozycji tylko 0,17). Pozycja ta w czynniku odpowiadającym swojej skali miała ładunek 0,24, jednak we wcześniejszych badaniach wykazała akceptowalne właściwości psychometryczne.

⁷ I tak na przykład „pragnienie ukrycia się, ucieczki” oraz „uczucie kurczenia się, małości” okazały się wyżej ładować czynnik globalnego poczucia winy, niż wstydu, co jest wynikiem interesującym teoretycznie (por. Ferguson, Crowley, 1997; Tangney, Dearing, 2002). Natomiast „wewnętrzne napięcie i wyrzuty z powodu tego, co zrobiłem/am” oraz „żał, że tak się zachowałem/am” okazały się doświadczeniami na tyle niespecyficznymi, że ładowały znacząco więcej jak jeden czynnik.

Tabela 7. Macierz czynnikowa (po rotacji) części A SUM-4

Pozycja	Czynnik				
	1	2	3	4	5
12. Rozczarowanie sobą, żal do siebie	,729	,072	,211	,354	-,215
8. Uczucie kurczenia się, małości	,663	,288	,060	-,008	,010
15. Obniżone poczucie własnej wartości	,637	,190	,231	,156	-,043
10. Dotkliwe i/lub przewlekłe samooskarżenia	,635	-,043	,281	,356	,061
7. Złość, gniew na siebie	,631	,101	,224	,218	-,161
27. Wstręt, pogardę w stosunku do siebie	,615	,141	,266	,262	-,058
28. Poczucie bezsilności	,599	,306	,246	,009	-,036
20. Wewnętrzne napięcie i wyrzuty z powodu tego, co zrobiłem/am	,553	,313	,280	,458	-,233
4. Pragnienie ukrycia się, ucieczki	,531	,346	,143	,047	,122
21. Żal, że tak się zachowałem/am	,523	,267	,330	,304	-,208
22. Uczucie bycia ocenianym przez innych	,037	,673	,090	,320	,072
25. Zaniepokojenie, jak inni odbierają mnie lub moje zachowanie	,188	,611	,290	,297	,047
14. Zakłopotanie, czucie się „głupio” lub „dziecinie”	,359	,582	,086	,121	,050
13. Poczucie rumienienia się	,208	,555	-,019	,032	,115
24. Pragnienie naprawienia swojej winy	,216	,048	,797	,031	-,122
6. Poczucie odpowiedzialności za to co się stało	,261	,080	,615	,256	-,063
26. Pragnienie przyznania się, przeproszenia lub poprawy na przyszłość.	,309	,146	,554	,105	-,052
5. Troskę o skutki swojego czynu dla innych ludzi	,224	,074	,550	,027	,198
18. Strach przed karą, sankcjami (prawnymi, autorytetu, Boga, losu)	,373	,195	,130	,618	-,189
1. Obawę przed konsekwencjami	,110	,122	,204	,600	,105
19. Lęk przed naganą, dezaprobatą innych ludzi	,236	,507	,123	,585	-,223
11. Niepokój przed tym, że wszystko się wyda	,278	,203	-,099	,549	-,023
9. Ciekawość	-,333	-,053	-,045	-,008	,650

2. Poczucie uwolnienia, wolności	-,050	-,018	-,103	,006	,630
23. Podniecenie, podekscytowanie i/lub przyjemność	-,302	,029	-,005	-,050	,628
17. Poczucie bycia skrzywdzonym	,307	,267	,047	-,010	,515
3. Żal i pretensje do innych	,057	,097	,079	-,051	,476
16. Obojętność	,112	-,029	-,199	-,235	,244

Wyróżniono najwyższe wartości ładunków czynnikowych

Ostatecznie więc część A SUM-4 zawiera 24 pozycje diagnostyczne składające się na 5 skal: ANU (ładunki czynnikowe 0,65–0,47 oraz 0,24), ASK (ładunki od 0,62 do 0,55), AWS, 0,67–0,55), AGW (0,73–0,60), APS (0,80–0,55).

Kolejny raz sprawdzono także trafność czynnikową skal części B SUM. Uzyskane wyniki są bardzo zbliżone do otrzymanych dla SUM-3 (co zrozumiałe z racji identyczności tych skal w trzeciej i czwartej wersji narzędzia). Uzyskane rozwiązanie (w pierwszej analizie cztery czynniki o wartościach własnych powyżej 1) idealnie odpowiadało skonstruowanym skalom. Nie stwierdzono żadnych anomalii, stąd zasadnie można sformułować wniosek, iż trafność czynnikowa części B SUM-4 została ponownie potwierdzona.

Tabela 8. Struktura czynnikowa (po rotacji) skal części B SUM-4

Pozycja	Czynnik			
	1	2	3	4
9. Poczucie własnej wartości	,793	-,200	,342	,190
10. Spełnienie	,784	-,128	,095	,217
11. Poczucie spójności, harmonii	,695	-,055	-,104	,230
8. Radość, zadowolenie z siebie	,644	-,200	,252	,241
5. Dumę z siebie	,606	-,164	,413	,094
14. Energię, poczucie mocy, siły	,593	-,093	,189	,345
4. Spokój wewnętrzny	,518	-,281	,028	,320
12. Niezadowolenie	-,240	,831	,073	-,041
19. Smutek, żal	-,215	,806	,096	-,026
13. Poczucie uległości	-,092	,725	,101	-,077
6. Rozbicie wewnętrzne, konflikt, rozterkę	-,184	,632	,051	-,019
2. Złość, irytację	-,171	,623	-,044	-,136
15. Poczucie niedosytu	-,003	,526	,039	,077

7. Poczucie wewnętrznego przymusu	,041	,464	,048	,072
20. Oczekiwanie pochwały, aprobaty innych osób	,040	,119	,867	,088
3. Pragnienie uznania, bycia docenionym przez innych	,099	,200	,604	,099
21. Poczucie wyższości	,201	,011	,533	-,047
16. Nadzieję na nagrodę w przyszłości	,100	,108	,444	,342
17. Poczucie wierności zasadom	,309	-,007	,024	,726
18. Poczucie odpowiedzialności	,220	,035	-,061	,708
22. Poczucie spełnionego obowiązku	,307	-,147	,278	,509
1. Poczucie powinności	,138	,023	,128	,420

Metoda wyodrębniania czynników – Czynnika Głównego (rotacja – *Va-rimax* z normalizacją Kaisera). $KMO=0,85$. Procent wariacji wyjaśnionej przez poszczególne czynniki: 1 (BPW) – 16%; 2 (BUN) – 15%; 3 (BNN) – 10%; 4 (BPZ) – 9%. Całkowita wyjaśniona wariacja 51%.

4.2.1. WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE SUM-4

Rozkłady wyników w poszczególnych skalach SUM-4 nie odbiegają istotnie od krzywej rozkładu normalnego (tab. 9). Korzystnie przedstawiają się także dla nich współczynniki zgodności wewnętrznej (*alfa* Cronbacha). Skale AGW i BPW są wysoce rzetelne. Zadowolającą zgodność wewnętrzną wykazały również skale BUN, ASK, AWS i APS. Niższa, aczkolwiek na zadowolającym poziomie, jest rzetelność pomiaru skal BPZ, BNN, ANU oraz wskaźnika Aup (po wyłączeniu pozycji 16 *alfa* dla tego wskaźnika wyniosła 0,74), natomiast wskaźnik Aue ujawnił dość niską rzetelność. Sprawdzone także moc dyskryminacyjną pozycji. Test t-Studenta wykazał, iż wszystkie pozycje istotnie ($p<0,001$) różnicują badanych uzyskujących wysokie i niskie wyniki w odpowiadającej im skali.

Tabela 9. Podstawowe parametry psychometryczne skal SUM-4 (n=179)

	M	SD	Skośność	Kurtoza	<i>alfa</i>
ANU	14,08	5,95	-0,13	-0,47	0,69
Aup	9,86	4,65	-0,21	-0,40	0,66

Aue	4,22	2,36	0,20	-0,03	0,53
ASK	14,76	4,53	-0,03	-0,49	0,78
AWS	12,56	4,70	-0,10	0,07	0,77
AGW	17,89	7,37	0,06	-0,51	0,88
APS	16,26	4,16	-0,33	-0,00	0,77
BUN	13,32	7,13	0,21	-0,51	0,84
BNN	12,61	4,40	-0,17	0,31	0,71
BPW	29,62	6,66	-0,19	0,11	0,89
BPZ	16,36	3,63	-0,07	0,25	0,72

Tabela 10 przedstawia współczynniki korelacji podskal części A SUM-4. Pomijając bardzo wysokie, z oczywistych względów, interkorelacje skali ANU ze swoimi subwskaźnikami Aup i Aue (oba wskaźniki korelowały istotnie, dodatnio), najsilniej związane ze sobą okazały się skale Globalnego poczucia winy, Strachu przed karą, Wstydu, a także Poczucia skruchy. Stwierdzone umiarkowanie silne związki są jednak teoretycznie uzasadnione – często w literaturze zauważa się, że różne emocje moralne mogą ze sobą współwystępować (zarówno na poziomie stanu, jak i dyspozycji) – a ponadto bardzo często uzyskiwane w metodach mierzących różne postacie tej kategorii uczuć (por. Einstein, Lanning, 1998; Ferguson, Crowley, 1997; Harder, Greenwald, 1999; Tangney, Dearing, 2002).

Z drugiej strony należy zauważyć, że poczucie skruchy umiarkowanie wysoko koreluje tylko z globalnym poczuciem winy (co nie dziwi jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że mamy tu do czynienia z dwoma rodzajami poczucia winy: specyficznym i globalnym). Wstyd najwyżej koreluje ze strachem przed karą, zaś globalne poczucie winy jawi się jako (dysfunkcyjna) mieszanina strachu przed karą, wstydu i poczucia skruchy.

Tabela 10. Interkorelacje skal części A SUM-4 (n=179)

	Aup	Aue	ASK	AWS	AGW	APS
ANU	0,93***	0,69***	-0,18*	0,07	-0,19*	-0,09
Aup		0,37***	-0,26***	-0,05	-0,31***	-0,19*
Aue			0,06	0,27***	0,15*	0,15*

ASK				0,52***	0,57***	0,33***
AWS					0,45***	0,32***
AGW						0,56***

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$ (istotność dwustronna)

Analiza interkorelacji skal części B SUM-4 wykazała, iż najsilniej (dodatnio) związane są skale Poczucia własnej wartości oraz Powinności wobec zasad. Skala Nadziei na nagrodę koreluje dodatnio ze wszystkimi pozostałymi skalami, przy czym najsłabiej ze skalą BUN. Ta ostatnia wykazała ujemny związek ze skalą BPW (ale brak związku z BPZ).

Tabela 11. Interkorelacje skal części B SUM-4 (n=179)

	BNN	BPW	BPZ
BUN	0,16*	-0,31***	-0,09
BNN		0,33**	0,29***
BPW			0,55***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (istotność dwustronna)

Tabela 12. Korelacje skal części A oraz części B SUM-4 (n=179)

	ANU	Aup	Aue	ASK	AWS	AGW	APS
BUN	0,57***	0,51***	0,43***	0,03	0,27***	0,03	0,05
BNN	0,19*	0,11	0,26***	0,35***	0,29***	0,08	0,02
BPW	-0,18*	-0,21**	-0,05	0,26***	0,09	0,25**	0,28***
BPZ	-0,12t	-0,15*	-0,01	0,29***	0,19*	0,26***	0,43***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; t – $p < 0,1$ (istotność dwustronna)

W tabeli 11 zaprezentowano obraz zależności skal obu części SUM-4. Zgodnie z oczekiwaniami skale mierzące najmniej dojrzałe formy emocji moralnych (ANU oraz BUN) wykazały najwyższy, dodatni związek, zaś w obrębie skal badających najbardziej dojrzałe postacie uczuć moralnych (APS, BPW, BPZ) stwierdzono umiarkowanie wysokie korelacje (przy

czym najwyższą stwierdzono między APS i BPZ). Także strach przed karą okazał się wyraźnie dodatnio (choć niezbyt silnie) związany z nadzieją na nagrodę. Generalnie uzyskany obraz interkorelacji wszystkich skal SUM-4 jawi się jako teoretycznie spójny.

Poza trafnością czynnikową zbadano również trafność teoretyczną SUM-4 analizując związki jej skal ze dyspozycjami mierzonymi TOSCA. Tym razem użyto jednak wszystkich, sześciu skal tego narzędzia. Oprócz wyżej opisanych zawiera ono bowiem skale Dumy typu alfa, która mierzy skłonność do doświadczania dumy z siebie w sytuacjach osobistego powodzenia, lecz problematycznych z perspektywy moralnej (tj. związanych z transgresją moralną), oraz Dumy typu beta, która mierzy tendencję do przeżywania dumy z własnego zachowania w obliczu takich zdarzeń. Oczekiwano podobnych zależności, jak w cytowanych wyżej badaniach z zastosowaniem SUM-3 i TOSCA, z tym że dodatkowo przewidywano dodatnie korelacje skali AWS z miarą skłonności do doświadczania wstydu z TOSCA, oraz korelacje dumy alfa ze skłonnością do doświadczania uczuć niedojrzałych, a ściślej uczuć pozytywnych (Aup) w sytuacjach własnych transgresji moralnych.

Tabela 13. Korelacje pomiędzy wynikami w skalach części A SDUM-4 a wynikami w skalach TOSCA (n=76)

	ANU	Aup	Aue	ASK	AWS	AGW	APS
Wstyd	0,02	-0,14	0,28**	0,52***	0,56***	0,60***	0,31**
Wina	-0,06	-0,07	-0,01	0,30**	0,24*	0,34**	0,46***
Ekstern.	0,23*	0,23*	0,10	-0,03	-0,003	-0,06	-0,07
Dystans.	0,27**	0,30**	0,08	-0,31**	-0,22*	-0,37***	-0,15t
Duma alfa	0,22*	0,21*	0,13	0,07	0,13	-0,05	-0,05
Duma beta	0,16t	0,15t	0,10	-0,02	0,05	-0,08	0,02

* - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$; t - $p < 0,1$ (istotność jednostronna)

Uzyskane wyniki są generalnie zgodne z oczekiwaniami (zob. tab. 13). Skala ANU (i wskaźnik Aup) koreluje dodatnio, choć słabo z dumą alfa, a także z tendencją do eksternalizacji oraz dystansowania się od odpowie-

działności. Mimo że nie przewidywano dwóch ostatnich związków, to wydają się one nietrudne do wyjaśnienia. Skłonność do doświadczania uczuć pozytywnych w obliczu przekraczania norm moralnych może wiązać się (czy być konsekwencją) m.in. nie przyjmowania odpowiedzialności za zaistniałe zdarzenie (brak atrybucji wewnętrznej) a wręcz spostrzegania jego przyczyn na zewnątrz.

Zgodnie z oczekiwaniami skłonność do doświadczania dysfunkcjonalnego wstydu (i winy) dość silnie, dodatnio koreluje ze strachem przed karą, wstydem, globalnym poczuciem winy oraz istotnie słabiej z poczuciem skruchy i z uczuciami eksternalizującymi. Z kolei skłonność do przeżywania funkcjonalnego poczucia winy koreluje umiarkowanie silnie i dodatnio z poczuciem skruchy oraz istotnie niżej ze strachem przed karą, wstydem i globalnym poczuciem winy. Jednocześnie wszystkie te cztery skale części A SUM-4 korelowały ujemnie z tendencją do dystansowania się od odpowiedzialności (choć w przypadku APS tylko na poziomie tendencji statystycznej), a zatem wiązały się ze skłonnością do atrybucji wewnętrznej przyczyn własnych niewłaściwych zachowań.

Kiedy obliczono korelacje cząstkowe skal ASK, AWS, AGW, APS oraz skal Wstydu, Winy i Dystansowania się otrzymany obraz zależności był niemal całkowicie zgodny z oczekiwaniami. Poczucie skruchy nie koreluje ze skalą Wstydu TOSCA, wykazuje natomiast dodatni związek ze skalą Winy, wówczas gdy z analiz usunięto wpływ globalnego poczucia winy (por. tab. 14). Z kolei kiedy w analizach eliminowano zakres zmienności wyjaśniany przez poczucie skruchy, skale ASK, AWS i AGW nie wykazywały związków ze skalą Winy z TOSCA, korelowały natomiast dodatnio i dość silnie ze skalą Wstydu (tab. 15).

Tabela 14. Korelacje cząstkowe pomiędzy wynikami wybranych skal części A SUM-4 oraz TOSCA (kontrolowane globalne poczucie winy, $df=73$)

	Wstydu	Wina	Dystansowanie
ASK	0,24*	0,12	-0,11
AWS	0,35**	0,06	-0,02
APS	-0,09	0,34**	0,10

* - $p<0,05$; ** - $p<0,01$ (istotność jednostronna).

Tabela 15. Korelacje cząstkowe pomiędzy wynikami wybranych skal części A SUM-4 oraz TOSCA (kontrolowane poczucie skruchy, $df=73$)

	Wstyd	Wina	Dystansowanie
ASK	0,46***	0,16t	-0,28**
AWS	0,50***	0,01	-0,17t
AGW	0,55***	0,08	-0,36**

** - $p<0,01$; *** - $p<0,001$; t – $p<0,1$ (istotność jednostronna).

Analiza korelacji skal B SUM-4 oraz skal TOSCA także wykazała stosunkowo spójny obraz zależności (tab. 16). Na podstawie uzyskanych we wcześniejszych badaniach wyników oczekiwano związków skal BPW i BPZ ze skalą Winy oraz braku związku ze skalą Wstydu. I rzeczywiście otrzymane wyniki potwierdziły te oczekiwania (choć stwierdzone korelacje nie były tak silne jak poprzednio). Z kolei skala BUN korelowała dodatnio z miarą (dysfunkcyjnego) wstydu, a skala BNN okazała się związana z tendencją do eksternalizowania odpowiedzialności (w obu przypadkach występuje zapewne zewnętrzna orientacja, co do uzasadnień własnych zachowań).

Tabela 16. Korelacje pomiędzy skalami części B SUM-4 a skalami TOSCA ($n=76$)

	Wstyd	Wina	Ekstern.	Dystans.	Duma A.	Duma B.
BUN	0,27*	0,02	0,21t	0,05	0,09	0,03
BNN	0,22t	-0,01	0,36**	0,21t	0,50***	0,42***
BPW	0,07	0,36**	-0,03	0,01	0,16	0,23*
BPZ	0,16	0,38**	-0,01	-0,02	0,20t	0,22t

* - $p<0,05$; ** - $p<0,01$; *** - $p<0,001$; t – $p<0,1$ (istotność dwustronna).

W końcu jeśli chodzi o skale dumy TOSCA, to stwierdzono w ich przypadku istotne związki ze skalą Nadziei na nagrodę. Ponadto skala BPW koreluje nisko ze skalą bardziej funkcjonalnej postaci dumy z własnego zachowania (por. Lewis, 2005).

5. PODSUMOWANIE

Skala Uczuć Moralnych bada dyspozycje do przeżywania różnych uczuć w obliczu dwóch, ogólnych kategorii sytuacji moralnych: w sytuacji naruszenia lub przekroczenia przez podmiot ważnych dla niego norm moralnych (część A), oraz w sytuacji przestrzegania czy realizowania tych norm (część B). W wyniku zaprezentowanych powyżej trzech etapów badań powstała czwarta część SUM złożona z 46 pozycji tworzących 11 skal (część A: 24 itemy, 7 skal; część B: 22 itemy, 4 skale).

Rezultaty przeprowadzonych w procesie konstrukcji SUM badań wydają się uprawniać do sformułowania wniosku, iż jest ono narzędziem o na tyle zadowalających właściwościach psychometrycznych, że może być używane w badaniach naukowych, jako wiarygodna metoda pomiaru. Jednocześnie dane dokumentujące trafność SUM przemawiają za tym, że stanowi ono udaną próbę operacjonalizacji zmiennych, które konceptualizowano przyjmując teoretyczny kontekst prac nad narzędziem. Również zakładany niejako na metapoziomie sposób powiązania tych zmiennych, nazywany „poziomem dojrzałości uczuciowości moralnej”, znalazł w pewnym stopniu potwierdzenie empiryczne, jeśli termin „dojrzałość” rozumieć będziemy nie tyle w perspektywie rozwojowej, ile w perspektywie pozytywnego, konstruktywnego znaczenia dla funkcjonowania psychologicznego człowieka.

Bowiem skale mierzące skłonności do przeżywania dojrzałych postaci uczuć w sytuacjach moralnych wykazywały związki z miarami konstruktywnych i funkcjonalnych właściwości, natomiast skale mierzące tendencje do przeżywania uczuć niedojrzałych okazywały się zwykle związane ze zmiennymi o potencjalnie dezadaptacyjnym charakterze. Wniosek ten potwierdzają przede wszystkim stwierdzone zależności skal SUM z takimi zewnętrznymi kryteriami jak poziom agresywności, różne rodzaje skłonności empatycznych, lęk, a przede wszystkim inne miary poczucia winy i wstydu, które mają udokumentowane związki z różnymi aspektami psychospołecznego funkcjonowania człowieka.

Należy podkreślić jednak, że ów sformułowany powyżej wniosek w znacznie wyższym stopniu dotyczy skal części A SUM. W przypadku uczuć powstających w obliczu transgresji moralnych można mówić o pewnej podbudowie tezy o wzrastającym poziomie dojrzałości w porządku skal:

ANU (Aup – Aue) – ASK – AWS – AGW – APS. Choć i tu termin „konstruktywna emocja moralna” dotyczy w zasadzie jedynie poczucia skruchy, które właściwość tę wykazało także w innych badaniach autora prezentowanego artykułu. Skłonność do doświadczania tej specyficznej, bo koncentrującej na niewłaściwym zachowaniu i jego skutkach dla innych ludzi, postaci poczucia winy, okazała się niezwiązana z neurotyzmem, ujemnie związana z psychotyzmem oraz dodatnio z nasileniem takich zachowań moralnych, jak pomaganie innym, prawdomówność i dotrzymywanie obietnic (Strus, 2008, 2009). Wśród emocji, które ujawniły w tych badaniach najbardziej dysfunkcyjne oblicze były globalne poczucie winy i strach przed karą. Skłonność do ich doświadczania okazała się dodatnio związana z neurotyzmem, ujemnie z kontrolą emocji oraz współwystępowała z mniejszym nasileniem zachowań moralnych (tamże).

Odnosnie do skal badających emocje powstające w sytuacjach realizowania własnych norm moralnych należy zauważyć, że badania nad trafnością projektowano przede wszystkim pod kątem części A SUM. Ponadto (i związku z tym) zmienne mierzone przez skale części B cieszyły się jak dotąd znacznie mniejszym zainteresowaniem badaczy i teoretyków. Stąd też mniej wiadomo na razie o znaczeniu psychologicznym uczuć przeżywanych w obliczu realizacji norm. Na razie można jedynie stwierdzić, że dane zgromadzone w toku konstrukcji SUM wskazują, iż skale BPW oraz BPZ mierzą bardziej funkcjonalne formy uczuć, niż skale BUN i BNN. Być może szersze uwzględnienie zmiennych nazywanych dumą z własnego zachowania oraz dumą z siebie (pychą) pozwoli rzucić dodatkowe światło także na tę problematykę (Lewis, 2005; Tracy, Robins, 2007).

BIBLIOGRAFIA

- Aronfreed, J. (1968). *Conduct and conscience. The socialization of internalized control over behavior*. New York: Academic Press.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1991). Social Cognitive Theory of Moral Thought and Action. W: W.M. Kurtines, J.C. Gewirtz (red.), *Handbook of moral behavior and development*, t. 1 (s. 45-103). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Bandura, A., Walters, R.H. (1968). *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.
- Baryła, W., Wojciszke, B. (2003). Potoczne rozumienie moralności: reakcje emocjonalne na zachowania łamiące lub podtrzymujące pięć kodów etycznych. W: B. Wojciszke, M. Plopa (red.), *Osobowość a procesy psychiczne i zachowanie* (s. 289-313). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Baumeister, R.F., Stillwell, A.M., Heatherton, T.F. (1994). Guilt: An Interpersonal Approach. *Psychological Bulletin*, 115(2), 243-267.
- Blasi, A. (1999). Emotion and Moral Motivation. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 29(1), 1-19.
- Buss, A. (1980). *Self-consciousness and social anxiety*. San Francisco: W.H. Freeman.
- Chlewiński, Z. (1991). *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. Poznań: W drodze.
- Damasio, A. (2002). *Błąd Kartezjusza*. Poznań: Rebis.
- Davis, M.H. (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.
- Einstein, D., Lanning, K. (1998). Shame, guilt, ego development, and the five-factor model of personality. *Journal of Personality*, 66, 555-582.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, Regulation, and Moral Development. *Annual Reviews of Psychology*, 51, 665-697.
- Erikson, E.H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Rebis.
- Ferguson, T., Crowley, S.L. (1997). Measure for Measure: A Multitrait–Multimethod Analysis of Guilt and Shame. *Journal of Personality Assessment*, 69(2), 425-441.
- Freud, Z. (1992). *Kultura jako źródło cierpień*. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Gasiul, H. (2002). *Teorie emocji i motywacji. Rozważania psychologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Gaś, Z.B. (1987). Zrewidowana wersja Inwentarza Psychologicznego Syndromu Agresji – IPSA-II. *Przegląd Psychologiczny*, 30(4), 1003-1016.
- Gibbs, J.C., Basinger, K.S., Fuller, R.L. (1992). *Moral maturity: Measuring the development of sociomoral reflection*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gilbert, P., Pehl, J., Allan, S. (1994). The phenomenology of shame and guilt: An empirical investigation. *British Journal of Medical Psychology*, 67, 23-36.

- Gilbert, P. (1997). The evolution of social attractiveness and its role in shame, humiliation, guilt and therapy. *British Journal of Medical Psychology*, 70, 113-147.
- Haidt, J. (2001). The Emotional Dog and Its Rational Tail: a social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814-834.
- Haidt, J. (2003). The moral emotions. W: R.J. Davidson, K. Scherer, H.H. Goldsmith (red.), *Handbook of affective sciences* (s. 852-870). Oxford, England: Oxford University Press.
- Harder, D.W. (1995). Shame and Guilt Assessment, and Relationship of Shame and Guilt-Proneness to Psychopathology. W: J.P. Tangney, K.W. Fischer (red.), *Self-Conscious Emotions. The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (s. 368-391). New York: Guilford Press.
- Harder, D.W., Greenwald, D.F. (1999). Further Validation of the Shame and Guilt Scales of the Harder Personal Feelings Questionnaire-2. *Psychological Reports*, 85, 271-281.
- Harwas-Napierała, B., Trempała, J. (1991). Wina i wstyd u dzieci w starszym wieku szkolnym. *Przegląd Psychologiczny*, 2, 311-328.
- Higgins, E.T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94, 319-340.
- Hermans, H.J.M., Hermans-Jensen, E. (2000). *Autonarracje. Tworzenie znaczeń w psychoterapii*. Warszawa: PTP PTP.
- Hoffman, M. L. (2006). *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: GWP.
- Izard, C.E. (1977). *Human emotions*. New York: Plenum Press.
- Izard, C.E., Ackerman, B.P. (2005). Motywacyjne, organizacyjne i regulujące funkcje odrębnych emocji. W: M. Lewis, J.M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji* (s. 327-341). Gdańsk: GWP.
- Jakubik, A. (1975). Psychologia poczucia winy. *Psychiatria Polska*, 9, 297-305.
- Jones, W.H., Kugler, K. (1993). Interpersonal correlates of The Guilt Inventory. *Journal of Personality Assessment*, 61, 246-258.
- Kofta, M., Brzeziński, J., Ignaczak, M. (1977). Konstrukcja i charakterystyka psychometryczna Kwestionariusza Poczucia Winy. *Studia Psychologiczne*, 16, 93-113.
- Kohlberg, L., Candee, D. (1984). The relation of moral judgment to moral action. W: W. Kurtines, J. Gewirtz (red.), *Morality, moral behavior and moral development* (s. 52-73). New York: Wiley.

- Kugler, K., Jones, W.H. (1992). On Conceptualizing and Assessing Guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(2), 318-327.
- Lewis, H.B. (1971). *Shame and guilt in neurosis*. New York: International Universities Press.
- Lewis, M. (2005). Emocje samoświadomościowe: zażenowanie, duma, wstyd, poczucie winy. W: M. Lewis, J.M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji* (s. 780-797). Gdańsk: GWP.
- Mascolo, M.F., Fischer, K.W. (1995). Developmental Transformations in Appraisals for Pride, Shame, and Guilt. W: J. P. Tangney, K. W. Fischer (red.), *Self-Conscious Emotions. The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (s. 64-112). New York: The Guilford Press.
- Mosher, D.L. (1966). The development and multitrait-multimethod matrix analysis of three measures of three aspects of guilt. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 30, 25-29.
- O'Connor, L.E., Berry, J.W., Weiss, J., Bush, M., Sampson, H. (1994). Interpersonal Guilt: The development of a new measure. *Journal of Clinical Psychology*, 53, 73-89.
- Piers, G., Singer, A. (1954). *Shame and guilt*. Springfield: Thomas.
- Rest, J. (1979). *Development in judging moral issues*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rozin, P., Lowery, L., Imada, S., Haidt, J. (1999). The CAD Triad Hypothesis: a Mapping Between Three Moral Emotions (Contempt, Anger, Disgust) and Three Moral Codes (Community, Autonomy, Divinity). *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 574-586.
- Strus, W. (2004). Niedojrzałość emocjonalna i moralna a zaburzenia osobowości. *Studia Psychologica*, 5, 273-292.
- Strus, W. (2008). *Dojrzałość emocjonalna a funkcjonowanie moralne*. Niepublikowana rozprawa doktorska. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Strus, W. (2009). Emotional and Cognitive Dimension of Moral Development Versus Social Behaviour. Research on University Students. W: W. Zagórska, J. Ciecuch, D. Buksik (red.), *Axiological Aspects of Development in Youth* (s. 73-97). Warszawa: Wydaw. UKSW.
- Strus, W., Ślaski, S. (2007). Samoświadomość a uczucia i rozumowanie moralne. *Studia Psychologica*, 7, 13-36.

- Tangney, J.P., Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: Guilford Press.
- Tracy, J.L., Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquire*, 15, 103-125.
- Tracy, J.L., Robins, R. W. (2007). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. The Psychological Structure of Pride: A Tale of Two Facets. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(3), 506-525.
- Quiles, Z.N., Bybee, J. (1997). Chronic and Predispositional Guilt: Relation to Mental Health, Prosocial Behavior, and Religiosity. *Journal of Personality Assessment*, 69(1), 104-126.
- Żylicz, P.O. (2006). Praca psychoterapeutyczna z osobami doświadczającymi poczucia winy. W: L. Grzesiuk (red.), *Psychoterapia. Praktyka. Podręcznik akademicki* (s. 507-518). Warszawa: ENETEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury.

ZAŁĄCZNIKI

Załącznik 1. Wyniki badań nad trafnością teoretyczną SUM-2

Tabela A. Korelacje między skalami części A SUM a poczuciem winy mierzonym KPW oraz zmienną aprobaty społecznej mierzoną KAS

	ANU	Aup	Aue	ASK	AGW	APS
KPW (n=154)	-0,21**	-0,29***	0,05	0,10	0,33***	0,34***
KAS (n=156)	-0,17*	-0,21**	-0,01	0,02	0,11	0,20*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (istotność jednostronna)

Tabela B. Korelacje między skalami części A SDUM a skalami STAI (n=86) i CISS (n=94)

	Lęk stan	Lęk cecha	SSZ	SSE	SSU	Acz	Pkt
ANU	0,28**	0,07	-0,07	0,17*	0,32**	0,31**	0,01
Aup	0,24*	0,01	-0,05	0,05	0,25**	0,31**	-0,01

Aue	0,21*	0,15t	-0,06	0,34***	0,27**	0,14	0,07
ASK	0,20*	0,12	0,01	0,09	0,02	-0,02	-0,08
AGW	0,25**	0,38***	-0,25**	0,27**	0,11	0,05	0,11
Aps	-0,05	0,12	0,01	0,09	0,00	-0,07	0,03

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; t – $p < 0,1$ (istotność jednostronna);

SSZ – styl skoncentrowany na zadaniu; SSE – styl skoncentrowany na emocjach; SSU – styl skoncentrowany na unikaniu; Acz – angażowanie się w czynności zastępcze; Pkt – poszukiwanie kontaktów towarzyskich.

Załącznik 2. Wyniki badań nad trafnością teoretyczną SUM-3

Tabela C. Korelacje między skalami części A SUM-3 a czynnikami IPSA-II (n=80)

	ANU	Aup	Aue	ASK	AGW	APS
1. Skłonność do działań odwetow.	0,29**	0,24*	0,22*	-0,16t	-0,24*	-0,31**
2. Tendencje autodestrukcyjne	0,24*	0,32**	-0,04	0,12	0,26**	0,06
3. Zaburzenia kontroli agresji	0,26*	0,29**	0,05	0,10	0,02	-0,07
4. Agresja przemieszczona	0,23*	0,27**	0,00	-0,12	-0,23*	-0,16t
5. Nieświadomione tend. agres.	0,19*	0,30**	-0,14t	-0,05	-0,11	-0,16t
6. Agresja pośrednia	0,28**	0,23*	0,23*	-0,05	-0,20*	-0,28**
7. Agresja instrumentalna	0,27**	0,28**	0,11	-0,08	-0,05	-0,18t
8. Wrogość wobec siebie	0,12	0,09	0,11	0,23*	0,27**	0,23*
9. Agresja fizyczna wobec otocz.	0,29**	0,30*	0,10	-0,19*	-0,11	-0,19*
10. Wrogość wobec otoczenia	0,20*	0,18t	0,12	0,03	-0,05	0,09
11. Agresja reaktywna	0,20*	0,20*	0,08	-0,03	-0,10	-0,20*
12. Agresywność – wynik ogólny	0,41***	0,42***	0,17t	-0,09	-0,16t	-0,24*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; t – $p < 0,1$ (istotność jednostronna)

Tabela D. Korelacje między skalami części A SUM a skalami IRI (N=66)

	ANU	Aup	Aue	ASK	AGW	APS
PP	-0,02	0,02	-0,09	0,22*	0,20t	0,32**
ET	-0,05	-0,06	0,01	0,20t	0,33**	0,41***

OP	0,13	0,08	0,18t	0,26*	0,37**	0,22*
SF	0,24*	0,27*	0,05	0,23*	0,20t	0,09

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; t – $p < 0,1$ (istotność jednostronna);

PP – skala Przyjmowania perspektywy; ET – skala Empatycznej troski; OP – skala Osobistej przykrości; SF – skala Fantazji.

Tabela E. Korelacje cząstkowe poczucia skruchy oraz strachu przed karą ze skalami IRI (kontrolowane globalne poczucie winy, $df=63$).

	PP	ET	OP	SF
ASK	0,12	-0,05	-0,00	0,12
Aps	0,26*	0,27*	-0,04	-0,06

* $p < 0,05$ (istotność jednostronna)

Tabela F. Korelacje cząstkowe globalnego poczucia winy ze skalami IRI ($df=63$)

	PP	ET	OP	SF
AGW ⁺	0,05	0,27*	0,27*	0,06
AGW [#]	-0,03	0,07	0,30**	0,18t

+ strach przed karą kontrolowany; # poczucie skruchy kontrolowane

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; t – $p < 0,1$ (istotność jednostronna)

Załącznik 3

Uczucia w sytuacjach moralnych

(SUM-4)

Pseudonim.....

Data urodzenia.....

Płeć.....

Instrukcja:

W przypadku naruszania ważnych dla siebie norm moralnych ludzie często przeżywają różnorodne uczucia. Podobnie przestrzeganie ważnych

norm nierzadko wywołuje reakcje emocjonalne. Uczucia te pojawiają się niezależnie od naszej woli, dlatego samo ich wystąpienie nie powinno być jednoznacznie oceniane.

Chcielibyśmy się dowiedzieć, jakie uczucia pojawiają się u Ciebie w tego rodzaju sytuacjach. Prosimy, abyś przypomniał/a sobie takie zdarzenia i ocenił/a, jak często występują wówczas u Ciebie wymienione dalej uczucia.

Przypomnij sobie sytuację, w której naruszałeś/aś lub przekroczyłeś/aś **ważną** dla Ciebie normę moralną. Spróbuj odtworzyć szczegóły tego zdarzenia: co się stało, co wtedy myślałeś/aś, co czułeś/aś?

Pomyśl przez chwilę również o innych sytuacjach, w których nie przestrzegałeś/aś **ważnych** dla siebie zasad moralnych, i o uczuciach, jakich wówczas doświadczałeś.

Poniżej zamieszczona lista uczuć odnosi się do Twoich doświadczeń w takich sytuacjach

	Jak często w momencie naruszania lub w sytuacji przekroczenia ważnych dla Ciebie norm moralnych przeżywasz wymienione uczucia?	Oceną jest wybór jednej z cyfr: 6 – zawsze (za każdym razem) 5 – bardzo często 4 – często 3 – czasami 2 – rzadko 1 – bardzo rzadko (sporadycznie) 0 – nigdy
1.	Obawę przed konsekwencjami	
2.	Poczucie uwolnienia, wolności	
3.	Żal i pretensje do innych	
4.	Troskę o skutki swojego czynu dla innych ludzi	
5.	Poczucie odpowiedzialności za to co się stało	
6.	Złość, gniew na siebie	
7.	Dotkliwe i/lub przewlekłe samooskarżenia	
8.	Niepokój przed tym, że wszystko się wyda	
9.	Rozczarowanie sobą, żal do siebie	

10.	Poczucie rumienienia się	
11.	Zakłopotanie, czucie się „głupio” lub „dziecinie”	
12.	Obniżone poczucie własnej wartości	
13.	Obojętność	
14.	Poczucie bycia skrzywdzonym	
15.	Strach przed karą, sankcjami (prawnymi, autorytetu, Boga, losu)	
16.	Lęk przed naganą, dezaprobatą innych ludzi	
17.	Ciekawość	
18.	Podniecenie, podekscytowanie i/lub przyjemność	
19.	Uczucie bycia ocenianym przez innych	
20.	Pragnienie naprawienia swojej winy	
21.	Zaniepokojenie, jak inni odbierają mnie lub moje zachowanie	
22.	Pragnienie przyznania się, przeproszenia lub poprawy na przyszłość	
23.	Wstręt, pogardę w stosunku do siebie	

Teraz przypomnij sobie sytuację, w której przestrzegałeś/aś lub zrealizowałeś **ważną** dla Ciebie normę moralną (mimo pokusy, aby tego nie uczynić). Spróbuj odtworzyć szczegóły tego zdarzenia: co się stało, co wtedy myślałeś/aś, co czułeś/aś?

Pomyśl przez chwilę również o innych sytuacjach, w których realizowałeś/aś **ważne** dla siebie zasady moralne, i o uczuciach, jakich wówczas doświadczałeś.

Poniżej zamieszczona lista uczuć odnosi się do Twoich doświadczeń w takich sytuacjach.

	Jak często w sytuacji realizowania czy przestrzegania ważnych dla Ciebie norm moralnych przeżywasz wymienione uczucia?	Oceną jest wybór jednej z wymienionych poniżej cyfr: 6 – zawsze (za każdym razem) 5 – bardzo często 4 – często 3 – czasami 2 – rzadko 1 – bardzo rzadko (sporadycznie) 0 – nigdy
1.	Poczucie powinności	
2.	Złość, irytację	
3.	Pragnienie uznania, bycia docenionym przez innych	
4.	Spokój wewnętrzny	
5.	Dumą z siebie	
6.	Rozbicie wewnętrzne, konflikt, rozterkę	
7.	Poczucie wewnętrznego przymusu	
8.	Radość, zadowolenie z siebie	
9.	Poczucie własnej wartości	
10.	Spełnienie	
11.	Poczucie spójności, harmonii	
12.	Niezadowolenie	
13.	Poczucie uległości	
14.	Energię, poczucie mocy, siły	
15.	Poczucie niedosytu	
16.	Nadzieję na nagrodę w przyszłości	
17.	Poczucie wierności zasadom	
18.	Poczucie odpowiedzialności	
19.	Smutek, żal	
20.	Oczekiwanie pochwały, aprobaty innych osób	
21.	Poczucie wyższości	
22.	Poczucie spełnionego obowiązku	